

NIHIL SINE LITTERIS
SCRIPTA IN HONOREM
PROFESSORIS VENCESLAI
WALECKI

pod redakcją
Tomasza Nastulczyka
i Stanisława Siess-Krzyszковского

przy współpracy
Michała Gołębiowskiego
i Justyny Kruk-Siwiec
oraz Eweliny Chaci (język serbski)
i Iryny Kaczur (język rosyjski i ukraiński)

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

Recenzenci

dr hab. Elwira Buszewicz, prof. UJ
dr Jolanta Doschek, Ass.-Prof., Universität Wien
dr hab. Zoja Jaroszewicz-Piersławcew, prof. UWM
dr hab. Janusz Kostecki, prof. UP
prof. dr hab. Stanisław Koziara, Uniwersytet Pedagogiczny Krakowie
prof. dr hab. Halina Kurek, Uniwersytet Jagielloński
dr hab. Piotr Oczko, Uniwersytet Jagielloński
dr hab. Barbara Oczkowa, prof. UJ
dr hab. Włodzimierz Próchnicki, prof. UJ
prof. dr hab. Dariusz Rott, Uniwersytet Śląski w Katowicach
prof. dr hab. Piotr Urbański, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu

Projekt okładki
Tomasz Nastulczyk

Na okładce
fragment z traktatu *De sculptura* Pomponiusza Gauricusa

Zamieszczone w książce zdjęcie Jubilata zostało wykonane w sierpniu 2017 roku
w Centrum Badawczym *Bibliografii Polskiej* Estreicherów
w Uniwersytecie Jagiellońskim

Książka finansowana przez Uniwersytet Jagielloński
ze środków Wydziału Polonistyki

© Copyright by Tomasz Nastulczyk, Stanisław Siess-Krzyszkowski
& Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

Wydanie I, Kraków 2017

All rights reserved

Niniejszy utwór ani żaden jego fragment nie może być reprodukowany, przetwarzany
i rozpowszechniany w jakikolwiek sposób za pomocą urządzeń elektronicznych,
mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych oraz nie może być
przechowywany w żadnym systemie informatycznym bez uprzedniej pisemnej zgody
Wydawcy

ISBN 978-83-233-4446-9

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
JAGIELLOŃSKIEGO

www.wuj.pl

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego
Redakcja: ul. Michałowskiego 9/2, 31-126 Kraków
tel. 12-663-23-80, fax 12-663-23-83
Dystrybucja: tel. 12-631-01-97, tel./fax 12-631-01-98
tel. kom. 506-006-674, e-mail: sprzedaz@wuj.pl
Konto: PEKAO SA, nr 80 1240 4722 1111 0000 4856 3325

SPIS TREŚCI

Andrzej Borowski Człowiek pośród książek	13
Tabula gratulatoria	19
Jubilat w życiu naukowym, wydawniczo-edytorskim i dydaktycznym	23

* * *

Дејан Ајдачић [Dejan Ajdačić] Демони и хронотоп цркве у словенским књижевностима 19. в. [Demony i chronotop kościoła w literaturach słowiańskich XIX w.]	75
Наталія Бондар [Natalia Bondar] Філіграні острозької Біблії 1581 р. як унікальне джерело дослідження паперового ринку Краківського воєводства. [Znaki wodne Biblii Ostrogskiej z 1581 r. jako unikalne źródło do badań nad branżą papierniczą województwa krakowskiego]	85
Piotr Borek Jan Aleksander Koreywa – zapomniany panegirysta z Litwy	109
Ks. Andrzej Bruzdziński Biskupi – elita umysłowa Rzeczypospolitej. Kontakty europejskie i wpływ na rozwój kultury polskiej końca XVI i początku XVII stulecia	125
Tadeusz Bujnicki Poetyckie wędrówki wileńskich Włóczęgów	175
Elwira Buszewicz Klemensa Bolesławiusza kwadratura koła	185
Ірина Ціборовська-Римарович [Iryna Ciborowska-Rymarowycz] Стародруки приватних шляхетських бібліотек Правобережної України XVIII–XIX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Джерелознавчий аспект. [Starodruki prywatnych bibliotek szlacheckich Prawobrzeżnej Ukrainy XVIII–XIX wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej Ukrainy imienia W.I. Wernadskiego. Aspekt źródłoznawczy]	203

Urszula Cierniak	
„I będę niczym nieszczęsny zwierz samotnie wędrować”. Staroobrzędowcy- -wędrowcy w poszukiwaniu Cerkwi prawdziwej	231
Michał Gołębiowski	
„Ani oko nie widziało”. Wyobrażenia „stanu pośredniego” w eschatologicznych wątkach poezji Jana Kochanowskiego i Jana Dominika Morolskiego	243
Anna Gostomska	
Rozpacz i konsolacja. Skargi na okrucieństwo Śmierci w wierszach żałobnych Wespazjana Kochowskiego i Kaspra Miaskowskiego	251
Karolina Grodziska	
Jana Zahradnika wierszyki polityczne	271
Agnieszka Gronek	
O znaczeniu motywów architektonicznych na stronach tytułowych ksiąg cyrylickich wydanych na ziemiach ruskich dawnej Rzeczypospolitej	281
Jolanta Gwioździk	
Działalność wydawnicza krakowskiej oficyny naukowej Collegium Columbinum	301
Georg Holzer	
Urslavische Sprüche vom Götterkampf in phonetisch realistischer Rekonstruktion. [Prasłowiańskie formuły sakralne o walce bogów w rzeczywistej rekonstrukcji fonetycznej]	319
Katarzyna Janus	
„Dzieło wydawniczo niespełnione”. Przyczynek do badań nad poezją religijną XVIII wieku. Studium jednego utworu	327
Anna Kapusta	
Maria, Maryjka, Maryja. Figura intymizacji Gardzienic w kobiecym dyskursie „Gardzienic”	341
Marcin Karas	
Astronomia i kosmologia w <i>Nowych Atenach</i> ks. Benedykta Chmielowskiego. Studium z dziejów nauki i filozofii w epoce baroku	369
Marta Kowalewska	
System Elektronicznej Bazy Bibliografii Estreichera (EBBE) – tradycja strzeżona w rekordach	385
Stanisław Koziara	
Imię <i>Wacław</i> w języku i kulturze polskiej	397

Justyna Kruk-Siwiec	
O niejednoznaczności gatunkowej <i>Liber chamorum</i>	
Waleriana Nekandy Trepki	409
Małgorzata Krzysztofik	
Elementy antropologii ciała w <i>Dworzaniu polskim</i>	
Łukasza Górnickiego	425
Jolanta Krzysztoforska-Doschek	
Łasica a drzewo genealogiczne języków, kultur i przekazów ludowych	439
Jury Lauryk	
„Staraniem i kosztem mnichów monasteru kuteńskiego...”. Znaczenie	
wizerunków heraldycznych i dedykacji w drukach prawosławnego	
Monasteru Objawienia Pańskiego w Kutejnie	445
Jakub Z. Lichański	
O. Maciej Kazimierz Sarbiewski SJ, czyli tajemnice grobu Poety	451
Martinus Loch	
Animadversiones quaedam in marginalia exemplaris Sd.614.82 (BUW)	
Evangellii sec. Matthaeum, ed. Regimontanae (A.D. 1551) a Ioanne	
Malecio exarata.	
[Kilka uwag do not marginalnych Jana Maleckiego w egzemplarzu	
Ewangellii wg św. Mateusza (Biblii Królewieckiej, wyd. 1551 r.)	
Sd.614.82 (BUW)]	465
Beata Maciejczyk	
Gniew i bezsilność w tekstach sowizdrzalskich i hiphopowych.	
Perspektywa retoryczna	479
Barbara Anna Markiewicz	
O indeksie, dzwonku i kalendarzu	491
Jadwiga Miszalska	
<i>Grysel y Mirabella</i> . Powieść Juana de Flores między Hiszpanią,	
Italią i Polską	497
Marek Nalepa	
Dwa pytania, z domieszką prowokacji, o „węgiel zawodu”	509
Tomasz Nastulczyk	
Długie trwanie tradycji staropolskiej, czyli <i>Kotwica (w) ostatniej toni</i>	529
Alina Nowicka-Jeżowa	
<i>Encomium Ioannis Zamoscii</i> na tle <i>Hippeum</i> konterfektowanego	545

Piotr Oczko	
Cnotliwa holenderska Zuzanna. Z dziejów motywu w dawnej kulturze niderlandzkiej	567
Ferenc Postma	
Frustula Polonica ac Lithuanica Franekerae impressa. Ein kleiner Beitrag aus Franeker zu der Polnischen Nationalen Bibliographie. [Frustula Polonica ac Lithuanica Franekerae impressa. Przyczynek z Franeker do Polskiej Bibliografii Narodowej]	587
Izabella Sariusz-Skapska	
Piękno w niskich temperaturach	601
Stanisław Siess-Krzyszowski	
Relikty historycznych księgozbiorów sapieżyńskich w bibliotece kraciszkińskiej (w zbiorach Zamku Królewskiego na Wawelu)	613
Kazimierz Sikora	
O staropolskim i gwarowym <i>wej</i>	627
Анастасия Скепьян [Anastasija Skiep'jan]	
Конверсия князей Слуцких в глазах европейцев и соотечественников. [Konwersja książąt Sluckich z punktu widzenia Europejczyków i rodaków]	641
Maria Strycharska-Brzezina	
Dwa bieguny językowej stylizacji żydowskiej (na podstawie wybranych utworów Jarosława Iwaszkiewicza)	657
Елена Твердислова [Jelena Twierdisłowa]	
Крымские сонеты Мицкевича как знаки будущего. [<i>Sonety krymskie</i> Mickiewicza jako znaki przyszłości]	673
Maria Wichowa	
Mikołaj Rej <i>de audiendo</i> lektur. O komunikacji literackiej poprzez słowo „słyszane” (na podstawie <i>Żywota człowieka poczciwego</i>)	695
Ирина Великодная [Irina Wielikodnaja]	
Москва–Краков–Москва: судьба одной польской коллекции. [Moskwa–Kraków–Moskwa: losy pewnej polskiej kolekcji]	715
Agnieszka Włoczewska	
Bukiet Apollinaire'a	729

Aleksander Zajda	
Kolejna garść dawnych wyrazów, nieznanych słownikom lub rzadkich	751
Franciszek Ziejka	
Jana Matejki droga do Racławic	759
Ирина Журавлева [Irina Żurawłowa]	
Мои встречи с профессором Вацлавом Валецким. [Moje spotkania z profesorem Wacławem Waleckim]	783
Aneks	795

Дејан Ајдачић

Универзитет у Лођу

Демони и хронотоп цркве у словенским књижевностима 19. в.

У хришћанској култури црква је добробитно место у коме Бог и свете реликвије штите верника, дају му спокој и јачају веру. Нечисте силе по представама средњег века нису улазиле у цркву, па се сукоб ђавола са божјим духовницима у ранохришћанским легендама дешавао у пустињи у којој је ђаво искушавао испоснике, а ђаволи су уговоре о продаји душе људи склапали далеко од олтара, крстова и цркви. У цркву су доводили опседнуте демонима и читали им молитве, кропили их светом водом и кадили кадилима, приносили им иконе.

Постоји неколико псеудоканонских списа на темељима византијске традиције мистагогије, са елементима увођења тамних анђела или ђавола као реметилаца тајне литургије. Георги Минчев пореди псеудоканонско *Виђење кнеза Амфила* по лавовском рукопису из цркве св. Онофрија (16 в.) и аутограф Спиридона Габровског (почетак 19.в.), те указује и на мотив ђавола који свештенику даје списак његових грехова¹, ђавола који дају своје венце онима који причају у цркви² и на мотив раздвајања верних од грешних и некрштених на речи „Оглашени изидите” после чега над другима зле силе, ван сакралног простора, добијају власт³. Ангеломахија се јавља и у верзијама *Слова св. Василија и Јефрема*.

У псеудоканонском *Слову о пореклу Павликијана* насталом у православном кругу око Бачковског манастира у 12-13. в.⁴ казује се како је свети Василије примио прелепог и ученог граматика не спознајући да је то ђаво. Свети Јован Златоусти добије преписе од св. Василија и прозре да је то ђаво, па долази до њих и у црквеној служби изговара молитву пресветој Богородици после које се ђаво распукне. Ученици тога ђавола-граматика, говоре, јесу Павликијани⁵. У полемичким списима унијата

¹ Г. Минчев, *Слово и обред. Тълкуванията на литургията в контекста на други културно близки текстове на славянското средновековие*, София 2011, с. 70, бр. 8.

² *Ibidem*, с. 71, бр. 17, 76.

³ *Ibidem*, с. 74.

⁴ *Średniowieczne herezje dualistyczne na Bałkanach. Źródła słowiańskie*, red. G. Minczew, M. Skowronek, J.M. Wolski, Łódź 2015, с. 225.

⁵ *Ibidem*, с. 228-231.

и православаца, бројна су увредљива називања ђаволом, Антихристом, Сатаном и сл., а можда у њима постоји и неки наративно развијенији сиже о ђаволима у цркви.

Док је вера била јака, а страх од испаштања грехова у паклу изазивао ужас, црква са свештеницима је била моћна заштита од оностраних сила зла.

1. У неким делима словенских књижности 19. века, црква штити од демона и њихових обмана и насиља. Иако је прошло време непоколебљиве вере у моћ црквених лица и реликвија да зауставе ђаволе пред црквом, још постоје текстови у којима она штити људе од нечистих сила. Тако на почетку комада *Задушнице* пољски романтичар Адам Мицкјевич приказује душе несмирених покојника које лете око капеле гркокатолика молећи људе да им се смилостиве. Старац-гуслар говори верницима да затворе прозоре и упозорава људе да поред мање опасних гостију којима треба милостиво помоћи, постоје и насилни духови чије захтеве ваља одбити. Простор капелице у Мицкјевичевим *Задушницама* остаје недоступан опасним блудећим, несмиреним духовима. Црква ту, као и у давнини испуњава функцију заштите, али је песник хронотоп друкчије обликовао, уводећи у сцену хор са обичним људима и зналцем и овога и онога света, који није свештеник, већ мудри старац.

У причи Квитке Основјаненка *Мртвачки Ускрс*, као узредни мотив појављује се мотив деце у белим кошуљицама која по ноћи трче око цркве и моле родитеље да их пусте у цркву: „Пусти, мамо, пусти, мамо, и мене на празник! Зашто си ме родила, некрштену сахранила, под праг положила и до себе не пушташ”. Мотив некрштене деце која не могу ући у рај и код украјинског писца се приказује дирљиво, као код Мицкјевича. У оба случаја, писци су се придржавали и црквених и народних веровања.

1.2. Отпадници од заједнице избегавају цркву и зато им прети пропаст од демона. Такво веровање у старом религиозном оквиру задржава се у приповеткама руских и украјинских аутора 19. века, исказујући и стару поуку да су добри људи и добри верници, а рђави они који не иду у цркву и занемарују божју службу. Да би појачали изолованост свог јунака, приповедачи радњу смештају у период уочи неког великог празника, када се други људи окупљају око цркве. У тим причама избегавање цркве представља наговештај да ће јунак прихватити неку понуду демонског бића и на крају настрадати. Он не учествује у припремама за Божић или Ускрс, туђи се од других људи, вере и цркве, јер је на рубу моралне пропасти.

У Гогољевој причи *Ноћ уочи Ивањдана*, Басаврјук је дошљак који не иде у цркву и увлачи у злочин заљубљеног, али сиромашног Ивана, заслепљеног жељом да не изгуби вољену. Иван се такође туђи од људи, тражећи пут до блага које му је обећано у шуми, под папратовим цветом. И у причи украјинског писца Григорија Квитке Основјаненка *Ето теби блага* црква је симбол припадности заједници, веза исправног човека са другим људима. Избегавање људи и цркве се изричито помиње, што прати развијена осуда опседнутости благом и пијанством као пороцима којима је јунак подложен. Ту је црква наглашено присутна у речима приповедача да се пропалица спрема да иде својим нечистим путевима у шуму у време када се други спремају за велики хришћански празник. Пораз јунака се истиче чињеницом да га људи налазе пијаног у шипрагу, у дивљем, демонима блиском простору.

1.3. Црква са тачке гледишта демона. Избор становишта са кога се сагледава неки сукоб предодређује како ће читалац доживети приказани свет и оцењивати његове актере. Када се говори о свецима, људима и ђаволима, најчешће се приповеда са становишта човека, и тада је црква безбедно здање. Али писац може изабрати и гледиште супротне, ђаволске стране „уживљавајући се” у ђаволов доживљај цркве. Ако писац задржава оштру границу између људског и нељудског простора, онда ће црква ђаволу и даље бити неприступачна, али писац неће приказивати сигурност човека, већ nelaгоду ђавола.

Ђаволи могу бити и насликани на цркви. По иконографским правилима, ђаволе приказују у сцени страшног суда, у спољњој припрати православних храмова. Црква се, тако, појављује у једном шаљиво уведеном микромотиву Гогољеве приче *Бадње вече*. На почетку се приповеда како је ђаво украо Месец, а разлог те крађе Гогољ приказује као ђаволову освету ковачу Вакули који га је ружно нацртао:

Но торжеством его искусства была одна картина, намалеванная на стене церковной в правом притворе, в которой изобразил он святого Петра в день Страшного Суда, с ключами в руках, изгонявшего из ада злого духа; испуганный черт метался во все стороны, предчувствуя свою гибель, а заключенные прежде грешники били и гоняли его кнутами, поленами и всем чем ни попало. В то время, когда живописец трудился над этою картиною и писал ее на большой деревянной доске, черт всеми силами старался мешать ему: толкал невидимо под руку, подымал из горнила в кузнице золу и обсыпал ею картину; но, несмотря на все, работа была кончена, доска внесена в церковь и вделана в стену притвора, и с той поры черт поклялся мстить кузнецу.

На особен начин црква и њене реалије функционишу у опису света са становишта нечистих бића и у причи Ореста Сомова *Кијевске вештице*. Главни јунак, млади козак открива да његова жена Катарина ноћу периодично тајно нестаје. Желећи да сазна куда она иде, он се намаже њеном машћу и полети на Лису гору. Када незван долети на сабат, он кришом гледа на бесно весеље нечистих бића, али њега открију. У потоњем разговору, Катарина му се исповеди да ту не долази по својој вољи, већ да је вуче незауостављива сила од када је мајка-вештица, као девојчицу, први пут ту довела. Она открива да је желела да прекине такве доласке:

Как бога с небес, ждала я страстной недели: тогда кинулась бы я в ноги чернецам божьим и упросила бы их, чтобы заперли меня на все последние три дня в Пещерах, до самой воскресной заутрени, и отмолили бы от меня бесовское наваждение... Теперь это поздно!

У приповеци препуној кијевских топонима, писац је подразумевао да ће читалац знати да су пећине у којима је његова јунакиња хтела да потражи спас, славне подземне испоснице Кијевско-Печерске лавре, у којој су мошти многих испосника-светаца. Катарина је желела да се обрати монасима пред Ускрс, највећи хришћански празник, али, несрећна, говори да ће због козаковог незваног доласка на Лису гору, рајске двери њој бити заувек затворене. Тако се у тексту Сомова сучељавају најпроклетије и најсветије место са становишта хришћана.

Још један пример демонске фокализације хронотопа цркве среће се у балади пољског песника Аугуста Бјеловског *Русалка* у коме се са приближавањем цркви умањују моћи демонских сила. Како се девојка и русалка приближавају цркви и раскрсници, ветар слаби.

1.4. Непомирљиву супротстављеност цркве демонима потврђују и мотиви скрнављења црквених светиња на сабатима и демонским скуповима. У таквим примерима, уз пародично или гротескно преобртање, аутор саздаје антисвет хришћанском свету, у коме је унижено оно што је код верника поштовано. У пољској повести Крашевског о пану Твардовском, магу који је продао своју душу, тако се описује скуп нечистих сила на Лисој гори. Пан Твардовски гледа и слуша како вештице машући рукама и клатећи главом над котлом праве своју кашу у коју стављају *кост трупа, восак црквене свеће спаљене на погребу, црквену сламу, срце, цвет са гроба, срце сове*. Скрнављење црквених реликвија појављује се и на скуповима ђавола у драмама Јулијуша Словацког.

2. Умањивање разлика између добра људских и зла нељудских бића, довело је до представа о ђаволима са људском саосећајношћу или безосећајним људима горим од ђавола. У подривању супротстављености божјег добра и демонског зла, своју улогу су имале нижа, пучка смешовна култура и високоучени просветитељски поглед на свет са сумњама у ауторитет цркве као институције. Тако су се и у књижевности преплели и помешали елементи народних веровања и сујеверја, смешног и застрашујућег. Акценти у појединачним текстовима могли су да се премештају, стављајући у први план рационално-просветитељско оспоравање сујеверних представа о нечистим силама или пак романтичарско наглашавање узнемирујуће опасног и у књижевним текстовима словенских писаца 19. века. То сучељавање рационалног одбацивања сујеверја и ирационално фикционализовање демона тиче се и демонских хронотопа и хронотопа цркве. Одатле произлази да се разни хронотопи, које је у књижевну теорију и историју књижевности увео Михаил Бахтин⁶, морају посматрати са становишта њихове књижевноисторијски условљене жанровске реализације. Тако се хронотоп цркве, упркос веровању хришћана да демони не могу у њу ући, појављује у неким делима словенских писаца, као опасно место на коме демони могу нашкодити људима. У анализираним књижевним текстовима руских, украјинских, српских и пољских писаца, налазе се потврде „демонских хронотопа”⁷ раније неспојивих са црквом.

2.1. Демони у цркви – у сну и пијанству. У приповедању о демонима у цркви њихова појава може бити плод заблуде или обмане човека, уколико демони нестану након буђења или отрежњења, када се испостави да је њихова појава плод кошмарног сна или пијанства. Сан, који је у старо доба био сматран поруком древних богова, губи почетком ту алегоријску функцију и постаје део човековог унутрашњег света, којим се на неразумљив начин повезују спољашњи свет и унутрашња преживљавања човека. У тексту о сну и демонима у књижевностима 19 века, указао сам на обрт у односима рационалног и ирационалног поводом сна:

У поменутом рационалистичком преврату, митска бића су изгубила својства стварних бића и постала објект сујеверја или поремећених стања, а сан је изгубио ореол божанске поруке, али још није стекао нови канонски положај у окриљу психологије, што књижевност 19. века чини интересантним пољем фикционалног истраживања потраге места снова после просветитељства, а пре

⁶ М. Бахтин, *О роману*, превод А. Бадњаревић, Београд 1989.

⁷ Д. Ајдачић, *Демонски хронотопи и усменој књижевности*, „Македонски фолклор” 24, 1991, 47, с. 289-302.

Фројда и Јунга и новог места демона после просветитељских осуда сујеверја, а пре етнолошко-антрополошких осветљавања словенске митологије⁸.

Руски песник прве половине 19. века, Василије Жуковски је успео да надгради готске баладе немачких и шкотских романтичара које је преводио и створи узорну руску романтичарску баладу. Он је написао неколико верзија баладе са мотивом Биргерове *Леноре*, у којој оживљени покојник долази по драгу да би је одвео у смрт. Иако је балада *Светлана* утемељена на мотиву *Леноре*, Жуковски је биргеровске стихове пуне загробних ужаса преобразио у лажљиви сан⁹. Девојку, њен суђени, по повратку из рата, по вејавици води до усамљеног божјег храма. Ветар отвара врата и уз гакање врана и дрхтање, Светлана почиње да наслућује да је њен драги живи покојник, али, она се буди и схвата да је то био само страشان сан. Јак ветар, вејавица и врране ту представљају белеге оностраних сила. Али са буђењем, они нестају, као и застрашујућа претња одвођења у смрт у цркви.

У причи *Мртвачки Ускрс* Григорија Квитке Основјаненка, пијани јунак Ничипор, у ноћ чује звоњаву и оде до цркве, види тамо већ поменућу некрштену децу како трче око цркве и моле мајке да их пусте унутра. Ничипор улази у цркву и види да службу не служи Степан, већ Олекси на чијој је сахрани и сам био. Он полако открива да су сви присутни мртви. Када запевају „Христос воскрсе”, Ничипор помисли да је он добро попио, али да су мртваци гори од њега, јер Ускрс још није дошао. Отац Микита говори мртвима да им је у посету дошао човек с другог света и да је међу зубима донео варенике које ће они да разделе. Нашавши се у свету покојних, иако не прихвата да је мртав, Ничипор сазнаје о свету у који је доспео – ту нема никаквог посла, али нема ни никаквог јела, ни пића. Јунаку пиће излази из грла, а некрштена деца траже варенике из његових уста. После петлова, све нестаје, а пијаница се враћа кући. Отрежњени Ничипор прича да је био у цркви са мртвацима, чему се сељани изругују као глупостима пијанице, али он упорно тврди како му је у цркви коју су мртваци откључали остала капа. Када отворе цркву, доиста нађу његову капу, али му нико, осим баба, не верује.

2.2. Демони у цркви убијају – човек-убица користи сујеверје. Друкчији тип оспоравања чудесне појаве демона у цркви ослања се на претпоставку да црква није више заштићено место, те да демон може да

⁸ Д. Ајдачић, *Сан и демони у словенској фантастици*, [в:] *Слов'янська фантастика. Збірник наукових праць*, Київ 2012, с. 463.

⁹ Е.А. Тудоровская, *Становление жанра народной баллады в творчестве А.С. Пушкина*, „Русский фольклор” 7, 1962, с. 67-83.

изврши убиство у цркви. Али приповедач, који је читаоца навео на мисао да је демон стварни убица, потом открива да је то убиство учинио човек, искористивши сујеверје других ради прикривања злочина. На крају, рационално разобличење истинског убице-човека додатно оспорава заснованост сујеверног страха од нечистих сила.

Две приче сличног наслова и садржине приповедају о користољубљивом убиству попа, у којима убица-човек прикрива свој злочин страхом других људи од покојника убице. Прича непознатог аутора *Колдун-мртвац-убица*, објављена је у божићном броју часописа „Молва“ (1832) и дешава се пред Божић. Свештеник Иван похвалио се да је сељак кога су сматрали чаробњаком умро уз његову службу за упокој душе као хришћанин. На панихиди покојнику, на ужас верника, гасе се свеће, па црквењак неће да чита псалтир и одлази из села, а када отац Иван са сином дође до цркве, мртвац скаче на њега. Око цркве се чује груби кикот, гласови звери, медведа, сова, русалке се смеју, а ђаволи играју, а када уђу у цркву, затекну свештеника обливеденог крвљу. „Паметна старица“ објасни да је проклети побегао зачувши петлове. У истрази прихвате такво објашњење и наложе да се покојник прободу јасиковим колцем, а да се црква очисти и освети. Сумњичави губернатор наложи нову истрагу у којој се установи да је црквењак мрзео свештеника и да је само тобоже био одсутан, а да је обукао белу мртвачеву кошуљу, убио свештеника, намазао га крвљу и вратио покојника на пређашње место. Каже се да је он желео да добије место свештеника.

У причи Григорија Данилевског *Мртвац-убица* умре сељак за кога су сматрали да се бави враџбинама и да је вампир. Страх сељана појачава непогода уочи сахране. Црквењак затражи да оде из села, да би сахранио ташту. Појац током молитве, пре зоре, по међави, види да се мртвац мрднуо, да је покренуо браду и каже да је оживео, а поп га, продужавајући службу, саветује да се моли. Појац се утеша да ће ускоро крикнути петлови, али тада угледа како бледи и посивели мртвац иде ка попу. Ујутру народ затекне страшну слику – попа пререзаног грла, занемелог појца и мртваца окрвављених усана и браде. Сељаци закључе да је реч о вампиру, људоједу и прободу га колцем ван гробља. У причи Данилевског наређење за истрагу долази са двора. Императорка Екатерина, као васпитаница века Дидроа и Русоа, сумња у причу коју је случајно чула и пошаље свог чиновника да сазна праву истину. Овај, преобучен у путника, као гост у кући ђакона, зачује његову свађу са женом која га назива убицом. У потоњем испитивању она то оспорава, али када јој припрете, она све и јавно призна, убица се покаје, и пошаљу га у Сибир. Прича има

дворички крај, јер дворјанин-иследник на крају изриче похвалу најумнијој, мудрој и милостивој владарки Екатерици.

3. Демони човеку у цркви наносе зло. Одступање од веровања да демони беже од цркве јавља се у неколико различитих мотива. У балади *То волим* из збирке *Баладе и романсе* Адам Мицкјевич се обраћа Марили и говори да погледа коњаника који јаше долином у ноћно доба и пролази поред цркве. У опису блиске околине цркве много детаља упућује на нечисте силе. Песник стихом *Czy tam bies siedział, czy dusza zakłeta* најављује присуство нељудских бића и говори да у поноћ нико није пролазио мирно крај старе цркве. У цркви се оглашавају сове, иза звоника је густо грмље малина и у њему гробље, а у поноћни час звона почињу сама да звоне, у грмљу хучи и пишти. Потврду да је око старе цркве страшно, песник утврђује сликама појаве бледих пламичака, покретања гробних камена, трескањем громава и појавом трупа без главе или главе без тела. Мицкјевич је спојио више народних веровања о нечистим силама и повезао их са хронотопом демонизоване околине цркве и гротескним телима. Брижљиво грађен хронотоп запуштене цркве, дозвољава песнику да изгради слику опасних бића око ње.

Жуковски је 1814. године препевао баладу Саутија *The old woman of Berkeley. A Ballad, schewing how an old woman rode double and who rode before she* под насловом *Балада у којој се описује како је једна старица јахала на црном коњу у пару и ко је седео пред њом* и поднасловом „Подражавање Саутија”. Историја објављивања ове баладе је сложена, јер црква путем цензуре није дозволила да се појави њена првобитна верзија. Вишеструки покушаји Жуковског да баладу штампа нису успели, тако да се она појавила тек у прерађеном виду. Жуковски је, прерађујући Сотијеву песму, балади дао руска обележја – богослужењу православне одлике, црквене чиновне, изглед цркве, старој грешници црте фолклорне руске вештице (палила косу невеста). Ирина Семјенко, која је поредила оригиналну песму и превод-прераду запажа да је мотив приношења светих дарова пре покајања, као део православног обреда (који је додао Жуковски) додатно нагласио антагонизам небеског и ђаволског, јер старица уз крик и стењање не дозвољава да јој се монах приближи. Жуковски је још појачао ужас борбе за душу старице. Треба нагласити, да је песник изменио и православним елементима допунио оригиналну песму, али да су те промене декоративне природе, јер је основна идеја енглеске баладе да се велики грешници могу спасти заупокојеним молитвама супротна теологији православља.

Балада о старици која јаше на црном коњу има извесне везе и са потоњом причом *Виј* Николаја Гогоља из збирке *Миргород* (1835) о Хоми

Бруту који проводи три ноћи у цркви поред тела вештице коју је убио и на крају сам страда од чудовишног вија. Књижевни историчари су уочили везу између ове Гогољеве приче и баладе Жуковског о старици на црном коњу – у мотиву искушавања јунака који током три ноћи у цркви седи крај вештице¹⁰. Вајскопф указује да се мотив претварања у коња среће у Левшиновој *Повести о Заолешанине* и код Апулеја¹¹. Црква у којој је филозоф Хома Брут три ноћи читао молитве, уз устајање покојнице из сандука и друга демонска чуда која је око њега изазивала приказана је као запуштена, поцрнела и маховином покривена суморна црква. Иако улази у цркву осветљену свећама, присуство вештице коју је убио не смирује Хому, и он је додатно осветљава, али Гогољ истиче жалосне ликове на иконама. Тело вештице стоји спрам олтара, а иконе никако не помажу несрећном филозофу. Једина његова заштита је магијски круг који је оцртао око себе. Црква тако постаје место његовог страдања, при чему ужаси које он преживљава сваке ноћи постају све већи. Када је Виј открио нечистим силама где се Хома налази, они Хому убијају. Ништа хришћанско не помаже Хоми Бруту. Ту свете молитве немају довољно силе, а паганско веровање да кукурикање првих петлова значи престанак демонских сила, потврђује и превласт народно паганских представа, у слици демона који нису стигли да изађу из цркве када су запевали први петлови, тако да их ујутру затичу људи који долазе да виде да ли је Хома обавио свој задатак.

У причи Илије Огњановића *Ђаволски послови* у једној епизоди се јавља гогољевски мотив искушавања током три ноћи.

Црква пропада од грехова људи. У народним усменим предањима и баладним песмама постоји мотив пропадања цркве у земљу који означава превелики грех. У словенским народним веровањима постоје предања о црквама које су се провалиле у земљу или утонуле у воду: „Црква нестаје да би било избегнуто скрнављење или пљачка” (рус.); као резултат греха оних који се моле или негостољубивости житеља села, који отазују да приме намернике (црква или костјол тону у воду, а на површини остају „божје књиге“ или аналой, укр., бел., пољ.) или као резултат проклетства¹². У балади *Љиљани* Адама Мицкјевича, неверна жена убија свога мужа по повратку са бојишта, а над његовим дубоко ископаном

¹⁰ Т.А. Грамзина, *Фантастическая повесть Н.В. Гоголя „Вий” и ее место в сборнике „Миргород”*, „Учение записки волгоградского государственного педагогического института”, вып. 17, 1964, с. 115-117.

¹¹ М. Вайскопф, *Сюжет Гоголя. Морфология. Идеология. Контекст*, Москва 1993.

¹² О. Белова, *Церковь*, [в:] *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*, ред. Н.И. Толстой, т. 5, Москва 2012, с. 489.

гробом засади љиљане и пева песмицу „Rośnij kwiecie wysoko, Jak pan leży głęboko; Jak pan leży głęboko, Tak ty rośnij wysoko”. Када његова браћа опседају удовицу да се поново уда, доносе јој цвеће до цркве, незнајући да су то љиљани истргнути са његовог гроба. Затрескају врата цркве, ветар угаси свеће и појављује се оживљени убијени покојник који злим назива и жену и браћу. Црква уз тресак пропада у земљу, а љиљани који су израсли над гробом убијеног кријући тајну о злочину, а потом ишчупани, поново се јављају у стиховима, указујући колико је пропала црква дубоко: „Ziemia ją z wierzchu kryje, Na niej rosną lilije, A rosną tak wysoko, Jak pan leżał głęboko”.

У *Причи о селу Врачима и Сими Ступици* Илије Вукићевића, српског приповедача фолклорног реализма – изгори црква, а сељаци неће да је гасе.

Постоје књижевни текстови словенских аутора у којима демони губе своје демонске црте, и својеврсним преображајем постају хришћански ремитологизована анђеоска бића блиска човеку и Богу (*Вила Андосила и птица невидимица* српског песника Јована Јовановића Змаја) која улазе у цркву. Али овакви текстови овде неће бити разматрани. Руски, украјински, српски и пољски писци 19. века испитују у неким својим текстовима односе хришћанског простора цркве и демонских сила у том простору, укључујући различита преплитања рационалног и ирационалног, хришћанског (народно хришћанског) и паганско-сујеверног. Хронотоп цркве као јак хронотоп хришћанске вере задржава заштитна својства цркве у неким текстовима (Мицкјевич, Квитка Основјаненко), а занимљиве фрагменте дају текстови у којима је црква представљена са становишта демона. У неким приповеткама демони се уводе у цркву, али се потом рационалистички објашњава да њих није било (Жуковски, Квитка Основјаненко, Данилевски). Али у неколико књижевних уобличења у цркву долазе демони и убијају човека (Жуковски, Гогољ). Храм, зависно од сужејног избора писца и начина куда усмерава расплет и идеју, постаје времепростор заштите од демона, обмане људи и место сакаћења. О преплитању народних суверја са елементима народног хришћанства, сведоче мотиви нестанка демона после оглашавања првих петлова.